

Əhməd bəy Ağaoğlunun epistololyar irsi

02

Bu problema toxun-
mazdan əvvəl klassik
adabiyatda geniş yayılmış,
forma baxımından fərqli
və diqqətçəkən epistol-
olyar janra bağlı vəcib bir
məqama nəzarə salmaq
ehtiyac var. Məsələn bu-
dandır ki, bədii-publisistik
məziyyətlərə, avtobiogra-
fik məzmunna, mahiyyətən
gərə epistololyar janrı baxan
xətirə, məmur, yazıçının
yuxarı gündəliklə eyniləşdiril-
ir, ya da əksinə bu üslublar

arasında ciddi fərqlər axtarılır. Dövrünün məmur harc-marçlyını, ayanların rüşvətçuluğu ucubadının adına kəsilmiş taqədudu ilə bilməməsindən şikayətlanan Mahmud Fuzulinin digər adı "Ni-
şancı paşaya məktub" olan "Şikayətnamə"sini, Şah İsmayıl Xətairinin faydaları məsləhət və nəsihətləri, amaya rəğbəti, dostluğa sədəqəti, bəyliklərə hörməti və adəlati təbliğ və vəsf edən "Dəhnəmə"sini, çağdaş milli fəlsəfi düşüncəmizin təməli sayıla biləcək Mirza Fətəli Axundzadənin "Kəmalüddövlət məktubları", eləcə də İnançmı, atəlati, cəhəlati, məhvəməti tənqid atəsinə tutan Sultan Macid Qənzadənin "Məktubət-Şeyda bəy Şirvanı", Əbdürrəhim bəy Haq-
zadəyev "Xortdandı cəhannəm məktubları", Mirza Cəlil "Gəbirdin məktub" u və sair kimi əsərlər adabiyatımızda epistololyar janrın mükəmməl nümunələrdir. Həmin əsərlər dövrün ictimai-siyasi, sosial münasibətlərini, müəlliflərin yaradıcılığını, məramını, ideya istiqamətini, adəbi-bədii müxtəliks əhəmiyyət qıymalı və etibarlı mənbələrdir. Bu qəbildən bədii sənət nümunələri – "məktubları", albatta ki, Mirza Fətəli Axundzadənin Həsən bəy Zərdəbiyə, Mirza Yusif xana, yaxud da oğlu Rəşid bəyə ünvanladığı, Mirza Cəlil Məmmədəli Sidiqiyə, yaxud yoldaşı Həmidə xanıma, Əliheydar Qarayevə yazdığı, Üzeyir Hacıbəylinin qardaşı Ceyhun Hacıbəyiyə, Hüseynqulu Sarabskiyə, Məmməd Səd Ördubadiyə, Ərtövrül Cəv-
idin Üzeyir bəyə gəndərdiyi məktubları na məzmunu, na da forma baxımından eyniləşdirilmək olar, həmçən ki, həmin sənədlər də əla-məşaiq qayğıları, problemləri ilə yanaşı, müəllifin bədii zövq-
istedadı, yaradıcılıq imkanları, dövrün ictimai-siyasi, adəbi-mədəni

hayat barədə mühakimə yürütməyə əsas verir.

Bu baxımdan Azərbaycanın və Türkiyənin ictimai-siyasi, adəbi-mədəni tarixində fədakar və bənzərsiz fəaliyyəti ilə dərin iz qoymuş Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığında mühüm yer tutan epistololyar irsi diqqət çəkir və böyük marağ doğurur. Əhməd bəy Ağaoğlunun ömrü yəqin, həyata bəxışını, yaradıcılığında təkamül prosesini, görüşlərini, dövrünün tanınmış şəxsləri ilə münasibətlərini, əlaqə və əməkdaşlıqları hərtərəfli və dərinləndirilmək üçün, ilk növbədə, onun məktublarının məzmununa və qələmə alındığı dövrə görə təsnifatın aparmaq lazımdır. Əgər Malta məktublarını, belə demək mümkünsə, Əhməd bəy Ağaoğluyə yazmalarının "zirvəsi", ən təsirli, dramatik və maraqlısı hesab etsək, o zaman müəllifin məktublarını belə dövrləşdirilmək olar:

- Malta sürgünündə qələmə alınanlar;
- sürgün dövründə yazılanlar;
- sürgün dövründən sonra qələmə alınanlar.

Eyni zamanda aradərsimlərin daha şənəlli və səmərəli olması üçün məktubların mövzusunə, ünvanlandığı şəxslərə görə də aşağıdakı kimi qruplaşdırılmas məqsəduəyiləndür:

- əla uzvlarına, qohumlarına ünvanlanan;
- silahdaşlarına, dostlarına yazılan;
- gərəkli partiya və dövlət xadimlərinə, generalərə, səfirlərə gəndərilən;
- nəşriyyat və mətbu orqanların redaksiyalarına yazılan məktublar.

Əhməd bəy Ağaoğlunun Malta sürgünündə və ondan sonra qələmə aldığı məktubların qismin öyrənilməyi qənaətləndirir. Sürgündə yazdığı məktublar Əhməd bəyın həmişə müdhiyyəti, yədişli, necə formalaşdığı, qətiyyəti, prinsipləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. 1904-cü ildə (14 sentyabr) "Kəspidə işiq üzü qor" Dost-
lara məktublardan" adlı yazısı da dövrün aktual problemlərinə həsr olunmuşdur. Hələ tələbəlik illərindən tanış olduğu və sonradən bu münasibətlər sarsılmas dostluğa, əmal və ədala silahdaşlığına çey-
rəldiyi Əli bəy Hüseynzadə ilə yazışmaları həm Əhməd bəyın, həm də Əli bəyın fəaliyyətinə, bu fəaliyyətin istiqamətlərinə müəyyən dərəcədə işiq salır. "Hayat" qəzetinin redaksiyasında yaranmış bir münasibətdən hiddətlənən və atəisi ilə bir neçə günküyə Mərdəkəna künəş Əhməd bəy Ağaoğlunun 1905-ci ilin oktyabr ayında Əli bəy Hüseynzadəyə "Sevgili qardaşım" sözləri ilə başladığı bir məktubda – "Mən bundan sonra "Hayat" müdirliyində xaric olub "Hayat" ilə

həç bir əlaqəm yoxdur" deyə prinsiplial, dəyişməz mövqeyini bəyan etməsi onun inədkar xarakterindən xəbar verir. 1905-ci ildə Əhməd bəyın fransız dilində yazdığı və dostuna ünvanlandığı məktubu öz silahdaşına bir tövsiyə də əldəlandırmaq olar. "Hayat" qəzetini erməni millətçiləri ilə ideoloji mübarizənin tribunəsinə çeyrən çilgin təbiətli Əhməd bəy (Vilayət Quliyev, Əhməd Ağaoğlu – Əlimərdən bəy Topcu-başov: problemi dostluq, "525-ci qəzet", 23 iyun 2017) yazırdı: "Sevgili Əli bəy, nələr edərsən? Gündüklür bir qəzeti idarə etmək asandırımı? Cənim dostum, sandan sadəcə ermənilərə çox üz verməməyini rica edirəm... Çoxlu əməli dild istifadə edəmk oxucuların yoracağıdır, bundan qaçmaq lazımdır. Ozi özün material baxımından nəharət olmağa gərəkk yoxdur, siza yetərlı qədər mövzu göndərcəyəm".

Malta sürgünündən sonra Türkiyədə məskunlaşan Əhməd bəy Ağaoğluyə qızın fəaliyyətlə başlayır, Türkiyənin adəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatında yaxından və fəal iştirak edir. Böyük dövlət xadimi və mətəfəkkirinin həmin dövrdə qələmə aldığı məktubları Türkiyə həyatının bütün sahələrini daha daqıq və dərinləndirən əhəmiyyətli izçiddi mənbədir. Dostu Əli bəyə yazdığı bir məktub Əhməd bəyın Türkiyədə böyük ümid və arzularla yaşadığını göstərir: "Bəzi

MALTA SÜRGÜNÜNDƏN SONRA TÜRKİYƏDƏ MƏSKUNLAŞAN ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU QIZIN FƏALİYYƏTƏ BAŞLAYIR, TÜRKİYƏNİN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ, İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATINDA YAXINDAN VƏ FƏAL İŞTİRAK EDİR...

yerlərdən İstanbul məbusluğuna nəmizəliyimi irəli sürməyini tövsiyə olunur. Paşa həzrətləri də məsləhət görür. Amma mən hələ qarış verməmişəm. İstanbul millət vakili seçilməyəcəyəm amin olduğum üçün taraddımda etibar və sız fikrinizi bilmək istərdim. Na düşünürsünüz? Şənsim na qəddərim? Nəmizəliyimi irəli sürsəm, kəmək edəcəyinizi vəf edirsinizmi? Yerdəyim suallara səmiri və açıq cavablarınızı gözləyirəm". 1922-ci ildə Əli bəy Hüseynzadəyə ünvanlandığı başqa bir məktub, həm iki böyük tarixi şəxsiyyəti aradənsədəki münasibətlərini səmimiyyətləndirən, bir-birlərinə sədəqətdən, həm də Əhməd bəy Ağaoğlunun əla qayğısından, türk qızlarının azad və savadlı görmək istəyindən xəbar verir: "Əziz qardaşım, Əli bəy, indiyə qədər sənə məktub yazmadığımin günah olduğunu çox yaxşı başa düşürəm. Ləkin içarisində olduğum hədisəllər və üzərimə gətirdiyim vəzifənin ağırlığı maneə dostlarımin düşünməklə üçün na vaxt, na da rahatlıq verir... Suruyaya və Tezer xanımı sənə övləd olmaq üçün gəndərim. Təhsillərini natəməm buraxmamaları üçün İstanbul gəndərmək məcburiyyətində qaldım və başqa etməd edəcək yer tapa bilmədiyim üçün sənə və Etlhiyə xanıma zəhmət vermək dərəcəm qaldım. Bu məktubla sənə Hilal-əhmər vəsətisiyə 350 Tür. pul göndərirəm... Artıq uşaqlar sənidir. Məni bitirsən... Mən türk qızlarını səmərəli ölmələri, həyata qarışmalarını və ictimai fəaliyyətlə iştirak etmələrini arzu edirəm... Artıq onun sızı, sizi əla Allahə amanət edirəm". Əli bəy Hüseynzadədən də əjdə, əmal, əla dostuna ünvanlandığı məktublar da eyni sədəqət, eyni səmimiyyətlə yazılmışdır.

Əhməd bəy Ağaoğlunun 1921-ci ilin mayında, Malta asiriyyətdən azad olunduğundan dərhal sonra İtaliyanın Torrento şəhərindən Azərbaycan sovet hökumətinin başçısı Nəriman Nərimanovuna 1921-ci ildə ünvanlandığı məktub ("Kommunist" qəzeti, 19 iyun, №109)

təsiri və düşündürücüdür. Sürgün həyatının məhrumiyətləri, oradan müşahidə etdikləri Əhməd bəyda Dərb dünyasına münasibətdə sanki bir dəyişiklik yaratmış, duyğu və düşüncələrində bir tərəddüd, şübhələr doğmuşdu. Məktubunda onun müddətdə, qoca vaxtında cismani, maddi və mənəvi azadlıqları çəkdiyini, təhqirlər və istəhzar gərdiyünü qeyd edən Əhməd bəy na qədər qarış olsa da, başəriyyətin xilasını Rusiyanın seçdiyi yolda görür və məktubunu belə bitirir: "Məhtəram doktor! Əgər mənim nəzəriyyə və imanımın səmimiyyətinə qəbiləcə əhəmiyyət verə bildiyinizə indiləyi mövqeyi işğal etdiyiniz işlə qəbiləsindən əgər bir yərarlıq göstərcəyəm inənsərsiz əla yalnız əcalə əmək (tələsmək) üçün bir sözümlü bəkləyirəm.

Açıq söyləyəlim, mənə bu işə vadar edən xüsusi bir səbab da var. Mənim 51 yaşım vardır. Döcəliyim yaxınlaşır. Bir neçə illik quvvət qalmışdır. Mən istərdim ki, bu illərini dögmə vətanime itfah edim, sən çağlarımin orada keçirəm və na gələcədim, vətanimin torpağında dəfn oluntum. Mənİ Ankaraya calb edəldir və orada mənə gənə fəaliyyət imkanları verir, hərəqə vətanimin imtina edərdə, mənə oraya gedəcəyəm. Fəqət mən Bakıya tələsərim, orada bir saat yaşayım

və ölüm! Mən orada 5 çocuy yetişdirmişəm və arzu edərdim ki, onlar da vətanime xidmət etsinlər. Əgər mənim təklifimi qəbul etməyilə sizə bilərsiniz, mən zikr olunmuş təbliğat ilə işğal edim (məşğul olub) və xəlkə məarifini yeni əsaslar üzrə qurmağa çalışsəm.

Sizə ehtiram bəsləyən Əhməd Ağaoğlu".
N.Nərimanovun müsbət cavabı və Əhməd bəy Bakıya yüksək məqama dəvat edir. Əhməd bəy əla artıq bu zaman harada qalacağı barədə qarış vermişdi. Bu barədə proq. Vilayət Quliyev yazır: "Türk tədqiqatçısı, "Ağaoğluyə Ahmet bəy" kitabının müəllifi (Türk Tarix Dərsümanı, Ankara, 1999) Fərid Sakal açıqlayır: "Dövrün İstanbulu digər ittihaçlar üçün olduğı kimi, Ağaoğluyə üçün də təhlükəli idi. Bunu Behbud xan hədisəsinə də gərməkdəydi. Üstəlik, Ağaoğluyə üçün iki səbab bərdən təhlükəli mənbəyi olmuşlardı: bərdən, Behbud xan kimi Azərbaycan əsli olması, digəri isə ittihaçı dəməğsinə dəməğsinədir. Ayrıca yegənə sarıvli fikirləri və qəlamı olan bir Azərbaycan köçkünü İstanbulda bir məmurluq, yaxud mətbuat vəzifəsi alməsə, həyatını necə təmin edə bilərdi? O vəzifəni alməsə isə həmin gününə İstanbulda qeyri-mümkün idi. Bu səbəblərə görə İstanbulda qala bilməzdi. Azərbaycan gətirməsi əla, əstində, mümkün bir iş idi".

Yenə da Fərid Sakalın çox təəssüf ki, mənbəyini göstərmədiyi qənaətlər əsasında yazdığına görə, Əhməd bəy Azərbaycan Sovet Cümhuriyyətinin dövlət başçısı, əski dostu Nərimanovun onu Azərbaycanca dəvat edən məktubuna vərdiyi cavab məktubunda üç səbabdan təklif qəbul etməyəcəyini bildirmişdi:

"Pək az və məhtəram Nəriman bəyafəndil!
Köhnə bir dost üçün gəstərdiyiniz böyük ehtiramə qarşı çox minnətdar və mətəşəkkərim. Fəqət üç türlü düşüncə bu ehtiramə gəstərdiyə yərarlanmağa mənə olmur.

kasiyi diqqetimiz çəkmişdi. Təassüf ki, Ağaoglunun ictimaiyyətdə müraciət dərc olunan hamın qəzib kəsində nə nəşrin adı, nə də tarix göstərilir. Lakin redaksiyaya ünvanlanan məktubun mətninin ağaogluşunaslıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, öldüyü kimi oxucuların nəzarinə çatdırırıq:

"Ahmed Beyin Telgrafı
Ağaoglu Ahmed Bey
Ankara, 8 Temmuz
Hiç bir zaman erməni firarisiylə ələlə və münaşibətə bulunmadım.

Bütün çihana qarşı alınmı açıtır. Mufassal məktubum postadadır. Bu gibi nəşriyyat ilə əfkarı ümumiyyətlə təqdim etmək istəyənlər məhələri ödətən bər məlumdur. Benim gibi dörd kərə Ermənilər tərəfindən idamə məhkum edilmiş və Ermənilər yüzündən Malta zindanlarında senelərə inlemiş olan erbab- nāmüsa çatmanın peq pahalıya məl olacağı görülecektir. Nāmüsa hürmet, yalnız erbab- nāmüsa məhsus bər sifattır.

Kars Məbusu Ağaoglu Ahmed".
Əhməd bəyin öglü – tanınmış yazıçı, publisist və Türkiyənin dövlət və siyasi xadimi Səməd Ağaoglu gəndəriyi cavab məktubu və kədərli və təsirlidir. Səməd Ağaoglu özünün "Atamın xatirələri" kitabında atasının məktubundan atırlı bəhs edir. Əhməd bəy öglü-nə məktubunda yazırdı: "Məktubuna aldım. Səhv eləmişəm. O gün həmin xəstə idim, həm də sənə hirsələnmişdim. Xəstə idim. Çünki artıq həmişə xəstəyəm. Taqatım, qüvvəm tükənib. Ən kiçik bir hərəkət, ən balaca bir tərəpəni məni yorur. Həmişə əsəbilik içərisində gəh birinə, gəh digərinə çıxmıraqdayam. Əminəm ki, bu səbəbdən artıq atırlımdəklə mənəndən bezəblər. Özüm kimi onlar da mümkün qədər təzəliklə mənəndən canlarını qurtarməyi düşünürlər. Əgər yanımda olsan, sən də eyni cür fikirəndərsən. İndi başa düşürəm ki, qocalıq yalnız səhəhtə yerində olan adamlara yəraşır. Mənim kimi sağlamlıgını itirənliyi uzun müddət yaşayaraq qaymaqlıq deyəcəm. Sənə hirsələnmişdim də eyni şeydən qaynaqlanırdı. Uşağ kimi gəh dəyərək arənb-axtarılməyi istəyirdim. Belə olmaməyənə əglimə qaribə şəyər qılı, özümə yer tapə bilərəm". Məktubta tarix qoyulmamışdır. Vəziyyətdəki bəhrən dərinləşirdi. Aldığı məktub atamın son əl yazısıdır. Gərbi təsadüf! Məndə və bacı-qardaşlarımızda olan yuzlular məktubunun hamısını altına tarix qoyubtu. Son məktubunda isə bunu nədənsə unutmşudu.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əhməd bəyin Malta məktubları dramatik və təsirli olması ilə diqqəti çəkir. Odur ki, bu barədə bir qədər atırlı bəhs edəcəyəm. İstanbulu səfərlərinin birində yərandım ki, Əhməd bəy Ağaoglunun nəvəsi Təktəs Ağaoglu sağdır və ehtimal ki, öndə bəbasinə adı sənədlər var. Təktəs bəyə gürüşmək üçün ilk cəhdim uğursuz olsa da, fikrimdən dönmədim. Dövlət Tarix Arxivini əmməkəş Anar Miraliyəyə İstanbulda mənə xəbər verdi. Təktəs bəyən mənzilində onunla, xanımə – tanınmış rəlyef və sərəmikə heykəl sənəçisi Dənizlə Ənzələ Ağaoglu ilə görüşürəm. Çarlı Dikkensin, Mixail Sərxolovun, Yevgeni Yətuşevskinin, Fyodor Ostoyevskinin bir sıra əsərlərini orijinaldan türk dilinə tərcümə etmiş Dövlət Universitetinin məzunu Təktəs bəy atamın, bəbasının, özünün də çox aci-əgir, məşəqqətli, məhrumiyyətlərdə dolu, eyni zamanda şərafətli, mənalı həyat yolu keçdiklərini söyləyər, qururta bildirdi ki, sürgünlərə, həbslərə, taqiblərə baxmayaraq, aqıdımızda düşünk çixməmiş, şərafətli

ömür yaşamışdır. Heç şübhəsiz ki, Ağaogluların duçar olduqları həyat tarzi onlara məxsus sənədlərin də parən-parən düşməsi, əldən-ələ keçməsi, bəzən itması ilə nəticələnəcəkdir. Təktəs bəy bacardığı ata-baba yadigarlarını toplağamə, qorumağamə göstərəbir. Biza təmənnessiz kəşidə verildiyi sənədlərin arasında nəşriyyat məhsulları – arəb, latın əlifbası ilə bəxərlənmiş qəzet, jurnal, kitablar, eyni zamanda əlyazmalar var. Hamın sənədlər, o cümlədən Əhməd bəy Ağaoglunun Məltəddən altdi üzvlərinə yazdığı 22 məktubun orijinalı Milli Arxiv İdarəsinə müvafiq əkrfa təhvil verilməşdir.

İstanbulun işğalından (1918) əz sonra, əslində, Anadoludən başlanən Milli Qurtuluş Hərəkatını zəiflətmək və bəşiyində boğmaq məqsədi ilə ingilislər sözdə erməni soyqırımını təşkilatçıları cəzalandırmaq adı altında tanınmış partiya və dövlət xadimlərini, yüksək rütbəli zabitanları, yazıçı-publisistlərini, nəşir və qəzetçilərin "ovuna" başlandı: edamlar, taqiblər, cismani və mənavi təzyiqlər xalqın mübarizə ruhunu, müqəvəmat əzmini qırmağa yönəlməşdi. Əhməd bəy Ağaoglunun da daxil olduğu generalərdən, millət vəkillərindən, nüfuzlu ziyalılarından ibarət 145 nəfər 1919-cu ilin martından başlanılan, 1920-ci ilin oktyabrınadək davam edən həbsi və Məltəyə sürgünü də bu məqsədi dəşirdiyi. Hatta sübi səzişindən sonra da Türkiyə sürgündə saxlayan düşmənin niyyətini Əhməd bəy anlıyır və Malta məktublarında da bunu açıqlama bəyan edir. O, kinaya ilə yazırdı ki, sənki cəhənin bütün müharibəsinə səbəb budur ki, Türkiyəni əzəmətli müqəddəsini müqəddəsliyinə dəridən inandır.

Önün Məltədə yazdığı şəkəli, ədalət mənsəli məktublər bu gün mühüm tarixi və ictimai əhəmiyyət kəsb edir. Həmin məktublərin bir nəçəsinə diqqət yetirək. 23 fevral 1920-ci il tarixli məktubunda döğmələrdən haql-əhval tutur, girin bir yuxusunu dənişir və məktubunu belə bitirir: "Bəni hiç düşünməyiniz. Filhəkiə həyatımız peq yeknə-səktir fakət kəşidə mətəl-əvər değıldir. Allah məmleket və millətimize məkəbbetini yitəsin. Bu acılar unutulmur. İnşallah işlərin də yoluna girdiyi his olunuyur. Artıq kəşidə təccəllisi yuzü görünməyə başlandı. Biraş dəyərə sabir... Bəndən bitirən östir və arkaədəşlər, amca-zadələrə selam... Cümlənizin gəzintidən dənim. Ahmed". Göründüyü kimi, sürgünün bütün əğn-əcları Vətən məhəbbətini, onun gələcəyi ilə bağılı qayğıları unudturmamışdır! Əhməd bəy Ağaoglunun Malta sürgündənün əlisanə gəndəriyi məktublər sürgün həyatının məhrumiyyətlərini, sızıntıların bütün çıpağığı ilə ortaya qoymaqla yanaşı, onun nə qədər düxümlü, iradəli və nikbin bir xadim olduğuna da dəlalət edir.

Məktublərdən aydın görünür ki, ən çətin anlarda belə o, döğmə Vətəninin, Vətəni qədr sevdili Türkiyənin mövcud durumunu üçün narahatdır, iki qardaş ölkənin gələcək tələblərini dəmür düşünür. Fikrimizə, Əğaoglunun sürgündən yazdığı məktublər tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar üçün əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda həmin sənədlər gənc nəslin vətənpərvərlik tərbibində mühüm rol oynaya bilər.

Ağaoglular nəslinin ölkədə bəzən sonrakı dəvəncətlərini ömür yolu ilə tanışdıqları sonra (oğlu Səməd Ağaoglu (1909–1982) – yazıçı, publisist və Türkiyənin dövlət və siyasi xadimi, üç dəfə Böyük Milliət Məclisinə deputat seçilmiş, Baş nazirin müavini, dövlət naziri olmuşdur. 1960-cı il 27 may dövlət çevrilişi ilə əlaqədar ömürlük həbs cəzasına məhkum olmuşdur, nəvəsi Təktəs Ağaoglunun siyasi görüşlərinə və fəaliyyətinə görə uzun illər İsveçdə sürgün

həyatı keçirmişdir) adama ələ gəlir ki, o, 28 may 1920-ci il tarixli məktubunda təvsiyəsini həm də onlara ünvanlamışdır: "Ünvanımı ki, bizim vəzifəmiz bütün bunlara mətanət və səbirə doğmaktır". Malta məktubları, həm də bir çox tarixi hədisə və şəxsiyyətlər haqqında məlumat əldə etmək üçün mötəbər mənbədir. Bu baxımdan təqdim edilən Əhməd bəyin 10 may 1920-ci il tarixli məktubu da istisna deyil. Məktubun ədəbiçilik Bolu məbusu (millət vəliyi) Mehmed Həbib bəy heç demə, Avropa Birliyi və Avropa Parlamenti yaratmaq ideyasını hələ 110 il əvvəl – Osmanlı Məclisi-Məbusun 18 iyul 1908-ci il tarixində keçirilən iclasında çıxışı zamanı irəli sürmüşdür (ətraflı bax: Türkiyə, Okan Konuralp, Bolulu Həbib Bəy AB sahasında. "Hürriyyət" qəzeti, 22 avqust 2011).

Əhməd bəyin məktubunda adı çəkilən ədəb paşanın şəxsiyyəti və fəaliyyəti də maraqlı doğurur. Onu da ingilislər, "İttihad və Tarəqü" Cəmiyyəti ilə əlaqələrdə və aməkəşlərdə günahlandıraraq Məltəyə sürgün etmişlər. Ədəb paşası zərərdə xastaları müayinə və müalicə etmiş, hətta "Göz xastalıkları" adlı kitab da yazmışdır ki, Əğaoglu məktubunda buna işarə vurur. Sürgün həyatından sonra bir sıra məsələ vəzifələrdə çalışmış, özəl qəz klinkası açmış, İstanbulun nüfuzlu hakimini kimi ad-sən qazanmışdır.

Heç şübhəsiz ki, Əğaoglu məktubundakı əsirtlikdə əzədlənənərdən bəhs edərkən "Bu kərə gidentlər arasında yazdığı mənim Kərsilərə də vardır. Bilsəniz, onların kurtulmalarına nə kədər bəzən olmuşdur. Zəvallah bura dəyikli bir ırsət [sıkıntı] və ihtiyac içində kvranıyordukı" cümlələri də diqqəti çəkir və maraqlı doğurur. Əhməd bəy Ağaoglunun epistolary irsi haqqında dəyənliyərlə yekunlaşdıraraq əşəşdəki qənaətlərə gələ bilərik. Əhməd bəy Ağaoglunun epistolary irsi:

- Böyük müfəkkir, yazıçı, publisist, dövlət xadimi, istiqlal mücahidi, nəşir və redaktorun həyatı və fəaliyyətinin, yəradıcılığının daha dərinləşdirilməsi, tərəfətləri tədqiqi, təhlili və dəyərləndirilməsi, ağaogluşunaslığının inkişafı üçün zəngin və mötəbər materialdır;
- Önün şəxsiyyət kimi formalaşmasının və yəradıcılıq təkamülü və təməlyüvünin ədəbi və hədəflərini dəyikli müəyyənləşdirməyə imkan verir;
- Müfəkkir ədəbi əhatə edən mühitin, yazdığı dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatına daha yaxından bələd olmaq üçün etibarlı zəmin yəradır;
- Siləhdərsinin həyatı, fəaliyyəti, onların məramı və məsələləri, qarşıçılıq münasibət və fəaliyyətləri haqqında ciddi və obyektiv məxəzdir;
- Ermənilərin mənfur simasını işə edən, onların iç üzünü açan əsasət dəli və sübutlardır;
- Milli adət-ənənələrə, xalqımızca mənsüb əilə-məişət münasibətlərinə, ölkə əzədliliyinə, demokratik dəyərlərə, ömürün vəzifələri qikirləndirir;
- İstiqlal, demokratik dəyərlər, milli dövlətçiliyi, türklüyə bağlılığı, məfkura, döşətdə, səsəqətə yolunda şərfisi xidməti tələqin, təbliğ və təşviq edən vəsitədir;
- Gənc nəslin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbibində mühüm rol oynaya biləcək əvəzsi bir örməkdir. ✦